МОВОСВІТ ЛІНИ КОСТЕНКО

Світлана Єрмоленко

ВИСОКА ЕСТЕТИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА ЛІНИ КОСТЕНКО

Уже понад півстоліття живемо в силовому полі естетики поетичного слова Ліни Костенко. Це слово сприймають читачі, хочуть ним думати, надають йому символічного значення, що й забезпечує самостійне життя авторського тексту, який переходить в інший часовий і просторовий вимір.

Слово, — писав О. О. Потебня, — лише тому є органом думки та неодмінною умовою всього наступного розуміння світу й себе, що спочатку є символом, ідеалом і має всі властивості художнього твору.

Зміст одного із символів українського слова конденсований у вислові Ліни Костенко — *мого народу гілочка тернова,* а також у поезії «Біль єдиної зброї» — з епіграфом Лесі Українки й пристрасним монологом про долю української мови — мови *трагічної* і водночас *безсмертної*. Це висока громадянська поезія, актуальна й для нашого сьогодення, коли постійно розігрується мовна карта поділу України, коли ставиться під загрозу статус державності української мови, коли, за словами поетеси, труну мові «не тільки вороги, а й діти власні тешуть». Чуємо закиди про те, що української літературної мови немає, що не вироблена ще українська термінологія, бракує літературних стандартів. Читаємо неоковирні заробітчанські переклади, художні твори, насичені жаргонізмами, вульгаризма-

ми, лайкою, і мимоволі згадуються рядки вірша Ліни Костенко. Вони були викликані конкретною суспільно-політичною ситуацією, а тепер можемо проводити аналогії не лише із суспільно-політичною, а й із культуромовною ситуацією. У наш час надто актуальний *біль* поетеси за ту українську мову, що колоситься на рідному полі, що є добірним зерном і несе високий інтелектуальний, естетичний зміст.

Через слово Ліни Костенко намагаємось зрозуміти не лише наш час і себе в ньому, а й усвідомити рівень розвитку української літературної мови, яка становить вищу культивовану форму національної мови і національної культури. Хоч у сучасній інтерпретаційній стилістиці (герменевтиці) дослідники намагаються відійти від формули «відбиття, відображення світу в мові письменника», проте символічна природа мови, слова детермінує постійний зв'язок *національна мова — мова письменника.* Чи не тому в сучасних лінгвостилістичних дослідженнях найчастіше співвідносними виступають поняття *національна мовна картина світу* та *індивідуальна мовна картина світу*. Обидва ці поняття пов'язані з категорією часу. Творче (креативне) поетичне слово — це символ певного часу. Саме мовотворчість Ліни Костенко становить мірило розвитку української літературної мови другої половини XX ст. в її поетичному жанровому різновиді: ця мова виявилася своєю для читачів різних вікових та соціальних груп і уособлює своєрідний символ, естетичний ідеал літературної мови як стрижневого компонента національної культури.

Кожна епоха має свій ідеал, зокрема й мовний, писемно-літературний ідеал. Саме так прочитуємо авторський висновок про неоднозначну взаємозалежність часу і поетичного таланту:

Ще не було епохи для поетів,
Але були поети для епох.

Висока естетика мови — це ословлення автором високих тем не так у розумінні суспільно значущих тем (за цим критерієм теж визначається місце митця в історії літературної мови), як вияв ставлення людини-творця до таких тем, а тим самим утвердження високого в людині. І тоді будь-яка тема набуває суспільної вагомості, а найінтимніший вірш прочитується як

вічний і високий людський ідеал. Можна досліджувати антропоморфізм, антропоцентризм сучасної поетичної метафори, розкривати її когнітивну природу, механізм творення, але через такий аналіз годі пізнати антропоцентризм природний, сутнісний, коли весь огром людських думок, переживань уконкретнюється в одній особистості, коли й історія подається через душу однієї конкретної людини, тому й олюднюється, інтимізується. Тобто висока естетика слова — це найбільший ступінь привласнення слова, таке послугування загальновживаною мовою, яке читач прикладає до себе, чує в собі авторські інтонації і завдяки актуалізованій семантиці слова сприймає його зміст як власне відкриття мовних таємниць.

Висока естетика поетичного слова Ліни Костенко детермінує крилатість думки й афористичність висловів, що стали знаковими для багатьох життєвих ситуацій наших сучасників, увійшли в культурний дискурс на рівні інтимного сприйняття. Мовотворчість нашої сучасниці вивчають дисертанти, розкладаючи по поличках слова-терміни, слова-новотвори, моделюючи лексико-семантичні й асоціативні поля *час, душа, слово,* розглядаючи, як вербалізується концептосфера «природа» в індивідуальному поетичному мовомисленні тощо.

Поетичне слово Ліни Костенко аналізують історики української літературної мови, бо ж і справді, уявити літературну мову другої половини XX ст. без мовотворчості письменниці не можна. Так, академік В. М. Русанівський пише, що це «поетеса зі своїм філософським баченням сучасного їй світу у його зв'язках з минулим», що вона використовує народнорозмовне, фольклорне джерело, церковнослов'янізми, мистецьку лексику, історизми, її поезія вирізняється антропоморфічною природою метафори, оригінальними епітетами» (Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 354).

Висока естетика слова поетеси зумовила входження його в сучасний навчально-дидактичний дискурс. Чіткість думки, щирість висловлених почуттів, які кожний читач мимоволі сприймає як свої, допомагає глибше зрозуміти особливості української мови, такої природної, глибинної, звичної і водночас незвичайної, оригінальної через особливості авторського сло-

вовживання, гру звуковою і семантичною структурою слова, природне вживання фразеологізмів, які часто стають основою формування характерної образної деталі, що безпосередньо відтінює змінюваність настрою людини.

Про феномен позачасовості, точніше надчасовості, сло́ва поетеси варто замислитися і філологам, і психологам, і філософам. Ми ж маємо для спостереження тільки авторський текст. У ньому органічно поєднуються й такі звичні в побутовому спілкуванні висловлювання-нарікання — *Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю*, і філософський, глибинний погляд на життєву ситуацію, відтворену в автентичних репліках діалогу, які переносять читача в іншу тональність спілкування:

То сядь спочинь.
— А ніколи мені.
— От і мені все ніколи та й ніколи.
Хоч як біжи, а все у довжину.

Наздоганяючи час, відчуваючи його стрімкий плин у змінності, змінюваності нашої мови, сучасні письменники наввипередки пропонують свої мовні експерименти — модерні, постмодерні, часто епатажні новації. Мета цих новотворів — самореалізуючись у слові, ствердити себе, свою інакшість, неповторність, закарбувати свій голос у конкретній добі.

Ліна Костенко вибирає свою мовну формулу часу, стверджуючи: «Не час минає, а минаєм ми». Суб'єктивне, особистісне переживання часу по-різному вербалізується в поетичній мові. Поезія — ніби чутлива мембрана, та сфера, яка тільки їй властивими засобами має здатність затримати час. Поет має свої дефініції часу. Зміст філософської категорії передають індивідуально-авторські словесні образи на зразок *Час не наша власність*; *І час біжить, як цифри на табло; Немає моря глибшого, ніж Час*; *А час — він мудрий, фікції скасує; Час, великий диригент,/ Перегортає ноти на пюпітрі.* Інші образи часу, з якими безпосередньо пов'язане конкретне життя людини, вимірюється хвилинами, годинами, роками. Тому й протиставлені в одному контексті два прагматичні змісти часу:

Єдиний, хто не втомлюється, — час.
А ми живі, нам треба поспішати..

В українській лексиці й фразеології відбито особливе ставлення людини до часу як із погляду дієвості, активності людини в житті (*поспішати, встигати, квапитись, наздоганяти час*), так і з погляду, так би мовити, вічності, тобто того часу, від якого людина не залежить, у якому настає хвилина втоми від життя і з'являються інші роздуми про час, зокрема вислови із виразним іронічним компонентом, як в усталеній народнорозмовній фразі: *Не буде коли й умерти.* Саме структурно-семантичний зв'язок із цим висловом виявляємо в тексті твору «Маруся Чурай»:

То я й не кваплюсь.
Вмерти завжди встигну.
А часу все одно не дожену.

Розгалужене в поетичних текстах Ліни Костенко лексико-семантичне поле «час» об'єднує насамперед повнозначні слова *безсмертя, віки (вік), вічність, вчора, завтра, дні (день), ніч, епоха, ера, літа, роки (рік), століття, хвилина. мить, майбутнє, минуле, пора, темп, сучасність,* споріднені з названими субстантивами лексеми на зразок *вічний, одвічний, вовіки, сучасний, тисячолітній,* прислівникові слова *вже, ще, тепер, колись давно* та ін., а також певні афікси із часовою семантикою, як, скажімо, префікс *пра-*. Актуалізацію семи 'час' засвідчують утворені за моделлю іменників *прадід, прабаба* слова *пракорова, прапівень, праміcто, прапам'ять, праворота, прапес*:

Що тут було за праворітьми світу?
Чом не створили скіфи алфавіту?

Лише прапам'ять долітає звідти,
перемиває золотий пісок.
Багато міг би розказати вітер,
але у вітру голос пересох...

Глибинний семантичний зв'язок словесного образу *часу*, пам'яті, надто історичної, із *вітром* належить до знакових в українській поезії. Його можна простежити, зокрема, на Шевченкових контекстах, а втім, ремінісценції, алюзії, чи, за сучасною термінологією, інтертекстуальні зв'язки поезії Ліни Костенко із текстами Тараса Шевченка виявляємо в численних творах.

Чи не найпоказовіший із таких зв'язків — перегук Шевченкового *Все йде, все минає — і краю немає* (Поема «Гайдамаки») і *Усе іде, але не все минає Над берегами вічної ріки* (Вірш Л. Костенко «Сосновий ліс перебирає струни»).

Лексико-асоціативне поле часу, вербалізоване й актуалізоване в мовомисленні поетеси, безпосередньо пов'язане з функціонуванням дієслів *іти, минати.* Час як високе поняття, непідвладне людині, поєднується в поетичній мові з типовими українськими реаліями, формуючи виразний індивідуальний образ:

І засміялась провесінь: — Пора! —
За Чорним Шляхом, за Великим Лугом —
Дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра —
Усі ідуть за часом, як за плугом..

Улюблена словотвірна форма поетеси веде нас у різні історичні часи, як, скажімо, у поезії «Пращур»:

Коли ридали сосни янтарем
і динозаври ніжились в щириці,
коли ще жив у пралісі пралев,
коли у небі глибали праптиці,
коли льоди зсувалися із гір
і ще була не ящірка, а ящір, —
який він був, мій особистий пращур,
неандерталець, вертикальний звір?

Звертаємо увагу не лише на показову стилістичну функцію слів із часовим компонентом *пра-*, а й на дієслово *глибати* ('важко махати крилами, повільно летіти'), зафіксоване в Словнику за редакцією Б. Грінченка і в Етимологічному словнику української мови, де є вказівка на його походження з бойківського говору. Стилістична гармонія дієслова та іменникової номінації праісторичних птиць *праптиці* — характерна деталь тонкого авторського відчуття семантичних глибин і форм українського слова.

Сема 'час' наявна й у двох співвідносних прислівникових формах *ще* та *уже*:

по той бік річки все було ***ще*** *первісне,*
по цей бік річки все ***уже*** *прогрес*

Епітети й метафори теж перебувають в асоціативно-семантичному полі «час»: *спогад предивний; сон, що лиш торкнувся пам'яті вустами*.

Читач поезій Ліни Костенко відкриває для себе необмежені можливості мови щодо народження поетичних образів із поєднання звичних загальновживаних слів. Абстрактні, книжні номінації «одомашнюються» в несподіваній сполучуваності, поетичні метафори високого звучання об'єднуються із сусідніми розмовно-побутовими висловами, пор.: *На пораду зійшлися два віки*; *Пливуть віки, а він пливе й собі; Історія стоїть біля дороги та й дивиться, хто їде по соші.*

Час захоплює в орбіту своєї дії не лише історію (що більш наочно й змістово вмотивовано), а й лексеми *пам'ять, спогад, спомин, згадка,* семантична структура яких імпліцитно містить компонент 'час'. Відчуття стилістичної ваги кожного із синонімічних слів спонукає до глибшого пізнання й відкриття читачеві змісту слова, як у випадку зіставлення висловів *на згадку* і *на спомин* у поезії «Фото у далекий вирій»:

Та все писав «На спомин». Не «На згадку».
Бо згадка що? Зітхнеш — і одлетить.

А спомин — це таке щось неповторне,
таке щось невимовне і сумне,
що коли він крилом своїм огорне,
то це уже ніколи не мине.

Це цілий світ, якийсь інакший вимір,
який ніколи нас не полиша.
А може, спомин — це далекий вирій,
де вже посмертно гріється душа?..

Рефлексія над семантикою конкретного слова, відчуття його внутрішньої форми, а також звукових перегуків слів (явище паронімічної атракції) розширює асоціативний словник української мови, пор.:

Тебе немає. Але є мій спомин.
Я не згадаю, ні, я спом'яну.
І спом'яну, і пом'яну.
І ще раз війни прокляну.

За первинним змістом ословлених пейзажних і конкретно-побутових картин постає глибинна оцінка національної історії, національного характеру, і тоді ці вислови поповнюють скарби поетичної фразеології української мови:

Шматок землі,
ти звешся Україною,
Ти був до нас. Ти будеш після нас.

———————

Співає кожен, хто якої може.
І так співає, як йому дано.

———————

Йде череда, туман взяла на роги.

———————

Нерівня душ — це гірше, ніж майна.

———————

Чужа душа — то, кажуть, темний ліс,
А я кажу : Не кожна, ой не кожна!
Чужа душа — то тихе море сліз
Плювати в неї — гріх тяжкий, не можна.

Здушили сльози — не виходь на люди.
Болить душа — не виявляй на вид.

Душа летить в дитинство, як у вирій,
бо їй на світі тепло тільки там.

У мене, пане, слово не куповане,
і я його не продаю!

Речення-сентенції — характерна ознака мовомислення Ліни Костенко. Показово, що для багатьох понять філософського змісту поетеса має афористичні народнорозмовні або поетичні відповідники. Наприклад, у сучасній науковій і публіцистичній мові спостерігаємо актуалізацію термінологічних слів-понять *національна (етнічна) ідентичність, самоідентифікація*. Поетичний афоризм лаконічно передає той самий зміст, виявляючи невичерпні можливості народної мудрості, закладеної у споконвічно живому розмовному слові:

Але було це твердження наївне,
бо всяк народ на ділі доведе —
хоч там нема того, що є деінде,
зате є те, чого нема ніде.

Говорячи про високу естетику слова поетеси, маємо на увазі той рівень української літературної мови, в якому органічно поєдналися інтелектуалізм і глибоко національна чуттєвість, емоційність вислову. Вони у всьому:

— в коротких репліках-реакціях на висловлену думку: *А правда, пане, слово більмувате./ Воно не бачить, хто його сказав* («Маруся Чурай»). (Як тут не згадати казку про правду, яка не може озватися, бо вона вже пообідала!);

— в кинутій ніби ненароком оцінній фразі: *Пушкар сказав, що злочин — непрощенний./ Карати треба,* ***що там говорить***;

— у грі звуковою формою слова (*Горбань* ***охляв*** *од чуба до* ***халяв****; де ще* ***городам городище*** *сниться*);

— у навмисному зіставленні лексем, у яких багатозначність виконує стилістичну функцію несподіваного поєднання (*Біднесенький мій ліс, він зовсім* ***задубів****!*; *І стежка, по якій вже тільки сніг* ***іде****...*);

— у нестримному потоці народнорозмовної фразеології, яка найвиразніше передає характер національного мислення і важко надається до перекладу іншими мовами (*Грицько ж, він* ***міряв не тією міркою****; Буває всяко,* ***доля — не черінь***). Можна перекласти слова як назви реалій (хоч труднощі виникатимуть, скажімо, зі словом *черінь*), можна знайти й еквівалентні сталі звороти, але як відтворити легкість розмовного слова, ті м'які переходові інтонації, синтагми—оцінки, в яких позачасова мудрість народного слова, філософський зміст поєдналися з інтимністю, щирістю розмови?

Звертаємо увагу на розмовні інтонації, на синтаксичні структури, що не вкладаються у формальні синтаксичні схеми, а передають особливості природних діалогів, органічного спілкування. Чи можна назвати це копіюванням реальних діалогів? Адже саме їм притаманні повтори, словесні підхоплення, чергування питань і відповідей, об'єднаних спільними компонентами, напр.:

Було, питаю:
— Ну ***чого*** *ви, мамо?*
Усе журилась, не була б то мати:
— ***Мені чого****, мені щоб добре вам.*

Висока естетика слова Ліни Костенко полягає в органічному поєднанні книжних лексичних засобів і народнорозмовних або традиційних фольклорних, пор.:

оскільки людство допливло наввимашки
до значно вищих форм свого буття.

що ніби скіфи — вихідці із Персії,
тут корінний лиш коник-стрибунець

До народнорозмовних належать і оказіоналізми на зразок *зогріток* (від *зогрітися/зігрітися*), *пташно* (*бо там у небі зоряно і пташно*), *новинкар* (*що буде й там розказувать новини*) і розмовне слово *придибунки*, а також фрази з культурно-історичними фрагментами знання:

У цих краях торгуючи давно,
грек ***прорубав у Скіфію вікно***

«Я їду, отже, я існую»,
так пояснив їй, що ***життя — це рух.***

Як засіб стилізації мови виступають слова *возросший. возсіяв, внімаю, но, осінити, множество, преуспів, подвигну, діло жизні* (це слова мови мандрівного дяка з поеми «Маруся Чурай»), вмонтовані в афоризми. Таке слововживання доводить, що художня мова здатна оживити, стилістично піднести лексику різних часових і стильових різновидів:

Мені не треба слави ані грошей,
ані щоб сильний світу похвалив, —
аби хто-небудь, мислію возросший,
до мене часом слух свій прихилив.

Але я прочитателів не маю.
Сам пишу, і сам собі внімаю.

Часом важко визначити (розмежувати), де слово взяте живцем з історії, слово зі старослов'янським, чи староукраїнським оре-

олом, або запозичене безпосередньо із розмовно-просторічної практики, а де сконструйоване автором за моделлю історично-мовною, фольклорною.

Пошуки найвдалішого образного слова подібні до вживання точного терміна в науковому тексті. Ця точність знайденого порівняння справді вражає, як наукове відкриття. Приклади таких відкриттів і в порівняннях, і в поетичних фразеологізмах, народжених змістом та формою авторського висловлення.

Амплітуда часового сприймання й художньої трансформації українського слова в поезії Ліни Костенко надзвичайно широка, тому кожний лінгвостилістичний зріз, зокрема спроектований на високу естетику поетичного слова, неодмінно виявлятиме нові семантичні обертони, конотації авторського слововживання, що збагачує словник національної мови.